

Dr. MOLNÁR ISTVÁN

HELYTÖRTÉNETI ADALÉKOK A SZÉKELYKERESZTÚRI EGYHÁZKÖR EKLÉZSIÁINAK ISMERTETÉSÉHEZ (4. rész)

8. SZENTÁBRAHÁM

A Firtos déli oldalából induló Gagy-vízének középső szakasza táján mendenceszerűen kiszélesedő völgyrészben fekszik Szentábrahám "a Gagy völgyének legnevezetesebb faluja" (Orbán Balázs. I. 120-121). A 14. század elején már jelentős egyházi központ, a pápai tizedjegyzékben Szentábrahám néven szerepel, amelynek Vyda nevű papja 1333-ban hat és 1334-ben három szlavon báni dénárt fizetett: "Vyda sacerdos de Sancto Abraam solvit III. banales antiquos." (Vö. Benkő Elek: A középkori Keresztúr-szék régészeti topográfiája. Bp. 1992. 208.) A Székely Oklevéltár régebbi és új köteteiben az 1500-as évekből származó sokféle bírászkodási ügy kapcsán megőrzött peres iratokban *Zenth Abran*, *Zent Abran*, *Zent Abranfalua*, *Szent-Abrany* megjelöléssel nevezik. Nevét tehát kezdetől fogva őrzi. Román hivatalos neve *Avramesti*.

A falu belterületén és a határ különböző részein végzett régészeti kutatások, terep-bejárások alapján megállapítódott, hogy az előbbiben a késő népvándorlás kor, a középkor, a 12-15. század; az utóbbiak területén pedig az ős- és ókor, a kora vaskor, a népvándorlás kora és az Árpád-kor itt élt vagy mozgott embere anyagi kultúrájának nyomai megtalálhatók. (Vö. Benkő E. i.m. 239-240.)

A hajdani falu lélekszámáról az első - de csak következtethető - tájékoztatást az 1720-1721. évi Mária Terézia korabeli, az adózás céljából összeírt háztartások számából következtethetünk, amely szerint Szentábrahámon összesen 29 adóköteles háztartást vettek nyilvántartásba. Ha háztartásonként átlag - erre a korra szokásos háztartás szerint - 5 főt veszünk, akkor a 29 háztartásban mintegy 145-150 lélek lehetett, s ezekhez hozzáátéve a meg nem adóztatható családokban élőket, akkor a lakosság lélekszáma a 200 körülit érhetette el.

Mintegy hat és fél évtized múlva az 1786-1787-ben végzett első hivatalos magyarországi népszámlálás adatai szerint a falu már 93 házból áll, s ezekben 94 család 489 lelke lakott. A 253 férfi nembeliek közül pap 1, nemes 14, paraszt 37, paraszt és polgár örököse 30, zsellér 67, egyéb 20, s a "férfi sarjadék" száma összesen 84. A nők lélekszámát csak jelzik: 223.

Az 1800-ban tartott *püspöki generális vizitáció*kor "Megszámláltatván a' S. Abraani Mater Ecclesia minden rendbéli Tagjai (unitáriusok) találtattak e' szerént: A' Tselédes Gazdák és özvegy Gazda Aszszonyok Nro. 86. A' életben lévő Gazdák Feleségeik Nro. 55. Fiu Magzatok Nro. 78 Leány Magzatok Nro. 75. Minden Lelkeknek száma 292". Orbán Balázs statisztikája 1886-ban összesen 567 lelket tüntet fel: ebből unitárius 413 (eszerint számuk 1800-tól 1868-ig mintegy 120 fővel növekedett), református 143, r. katolikus 10, egyéb 1.

1900-ban a lélekszám már 745, kiegyensúlyozott korcsoportbeli megoszlással: kiskorúak 40%, fenntartást végző felnőt 43% és 60 éven felüli öreg csak

13%. A falu legnagyobb lélekszámát 1941-ben érte el, 927 személlyel. A legújabb, 1991. népszámlálás 842 lélekszámaival a Gagy-menti falvak legnépesebbike; községközpont. Az unitáriusok száma 750 körüli, a reformátusoké mintegy 100 lélek.

A falu századfordulóra elért fejlődését a patak két oldalán felvő 171 lakóház szemléltette, amelyből 29 kő és 142 a székely népi építészetre jellemző jórészt cseréppel, kisebb részben zsindelel és zsúppal fedett tornácos boronaház.

A Székely Oklevéltár és a hajdani lustrák (katonai szemlék) összeírásaiban olvasható adatok némi tájékoztatást adnak a falu lakosságának egykori *társadalmi szerkezetéről*. Ilyen a 16. század 1566 előtti éveiből a II. János király - János Zsigmond - hadában híven szolgált Udvarhelyszéki főemberek és lófők lajstroma, amelyben Szentábrahámról csak egy személy, Korondij Antal nevét jegyzik fel; ilyen Udvarhelyszék 25 dénáros adójegyzéke 1567-ből, amelyben "Zent Abran"-on 11 primipilus (lófő) család portáját írják össze; vagy Udvarhelyszék 1721-ben tartott lustrája, amelyben Szentábrahámon 3 nemest és 14 primipilust tartanak nyilván. A falu társadalmi szerkezetének ismeretét egészíti ki Egyed Ákosnak a székely székek falvaiban a jobbágy és zsellér családok számának 1614 és 1848 között történt alakulására vonatkozó táblázata. Eszerint 1614-ben 24 jobbágy és 12 zsellér, 1750-ben 23 jobbágy és 20 zsellér, 1848-ban csak 18 jobbágy és 7 zsellér család élt Szentábrahámon. Számuknak a két határév közötti csökkenéséből, amely hasonló irányú a székely székek többi falvaiban is, megállapítja, "hogy a feudális nagybirtokrendszer itt Udvarhelyszéken nem tudott a kisbirtokrendszeren felülkerekedni... itt az általános, a tipikus, a kis falusi földművelő család, a feudális nagybirtok pedig kivétel". (Egyed Ákos: Falu, város, civilizáció. Bukarest, 1981. 106, 109.)

A hajdani szentábrahámiai *gazdálkodásáról*, illetve a határhasználatukban kialakított művelési ágazatokról, azok nagyságáról ugyancsak az 1720-1721-ben, Mária Terézia korában adóztatás céljából készített kimutatásból tájékozódhatunk. Eszerint a falu akkori határából 457 2/4 köblös területet (kb. 350 kh.) szántóként; 65 1/2 "kaszás" területet (kb. 31 kh.) pedig rétként műveltek. Az állam a lakosságtól évente különböző forrásokból 16 frt jövedelmet irányzott elő.

A falu 18. századi *földhasználati rendszereinek* további alakulására vonatkozóan a kurátori számadáskönyv 1776. évi bejegyzései közt a Kissolyoson szintén 1776-ban tartott vizitációnak a papok évi marasztási idejére vonatkozó determinációját tartalmazó szövegében a papmarasztásról is, de főképpen a szentábrahámiai nép gazdálkodás-történetének e vidékén ez időszakban egyedülálló tényéről olvashatunk: "Lévén régi Canon a' Papok Mesterek marasztatások iránt, hogj az egész bérnek bé szolgáltatása után mindjárt marasztanak; De mint hogj az *Három Határoknak felállítások mián* (kiemelés tőlem) a' zab bér bé szolgáltatása, hol igen késén, hol hamarébb esik és így a Marasztásis rendes időben együtt nem lehet. Azért imponáltattik (parancsoltatik) a Sz(ent) Visitationtól hogy mihelyen a Buza bér bé szolgáltatattatik, mindjárt meg legyen a' marasztás, ha marasztani akarják, ha pedig nem akarják a' Canon szerint a' Tiszteletes Esperestet akkor mindjárt tudósítsák, Sub poena (büntetés) flor. 6."

Szentábrahámon tehát e határozat tartalmából kitűnően a hajdani ősi parlagoló gazdálkodást lassan felváltó és évszázadokig változatlanul gyakorolt kétfordulós nyomásos földművelési rendszerről a haladottabb, belterjesebb *háromnyomásos rendszerre* már 1776-ban áttértek, Mária Teréziának e rendszer bevezetését szorgalmazó, 1766-ban kelt felhívását követően alig egy évtized múlva. Ezzel az átváltással jóval megelőzték Udvarhelyszék e vidékének falvait, amelyeknél az átváltás - részben a hagyományos művelési módokhoz való ragaszkodás, részben a kétfordulós rendszer nagyobb legeltethető ugarának megtartásáért - a 19. század első évtizedeitől a század utolsó negyedéig elhúzódtak. (Vö.

Molnár István: Az Alsó-Nyikómente földhasználati rendszerei a 18. századtól a kollektivizálásig. = A Duna menti népek hagyományos műveltsége. Bp. 1991. 241-247; L. még: Egyed Ákos: A gazdálkodási rendszerek változásai. = Falu, város, civilizáció. Buk. 1981. 220-226.)

A *Communa Terenumok* - községi közbirtokok - 19. század eleji felosztásának folytatásáról is tájékoztatnak a bejegyzések: "Az elenyeszett 1807 Eszterdöbe Erdők és minden Falu Communa Terenumát felosztattatván" körülírják, hogy hol és ki vicinitassában (szomszédságában) jutott a Rata portio (a szessziók - telkek - után nyílhúzás szerint kapott terület); 1810-ben pedig a vizitáció azzal a határozatával, amellyel szabályozza a fabér bevitelének módját és idejét, az erdők védelméről is gondoskodik: elrendeli, hogy a "Sylvestris Ordo (erdészeti rendtartás) ellen az Erdőt senki ne pusztítsa". A közerdők (de a mezőgazdasági területek is) nyilas osztásának emlékét őrzik az 1810-ben tartott vizitációk jegyzőkönyve, amelyben a parochia, a templom, a "Tiszt. Ministerek" szesszióira kapott erdőrészeket a két "Táblá"-ra osztott terület "nyilai" alapján sorolják fel: "A mi pedig a' Erdő dolgát nézi, a Communa Terenumokrol valo osztály Levél szerint... így találtatnak: 1mo: Egy nyil Első Táblába, 2do Második nyil 2(dik) Táblában", s a többi hat nyíl is abban, megnevezve a határrészek neveit is. (A nyíl tehát itt részesedési területet jelent, amelyhez sorshúzással jutottak a tulajdonosok. Ez a sorsolás hajdan nyílvesztő húzásával történt: az osztásra kerülő földdarabok jeleit rótták rá a nyílvesztőkre, s ki-ki azt a darabot kapta, amelynek nyelét húzta ki a nyílkötegből.)

A falu határa a 19. század végén *Kozma Ferencz* statisztikája szerint (A Székelyföld közigazdasági és közművelődési állapota. Bp. 1879. 150.) 2369 hold: ebből szántó 857, rét és kert 232, szőlő 5, legelő 375, erdő 707, terméketlen 130 k. hold. A lakosság - az erdőt és a legelőt kivéve - a háromfordulós határhasználattal gazdálkodott egészen a kollektivizálásig.

Szentábrahám a kereszténységnek a mai Székelyföldön történt meggyökeresedése után a Gagy-patak völgyében fekvő szomszédos falvak - Csekefalva, Andrásfalva, Gagy - központi "anyamegyé"-je lett. Emez adottságának megfelelő méretűre épült később közös nagy temploma, amely a falu felső végénél, a Templomhegy nevezetű határreszen épült, és amely a 19. század végéig még használható állapotban volt. Ezt az ősi templomot a hajdani székelykeresztúri unitárius egyházkör ingatlanait 1773-1774-ben a számbavevő Matrix - vagyonleltár - így írja le: "Vagyon Északon a' Falun kívül a hegybe egy nagy Kö Templom, igen régi, ennek nap nyugot felől való végiben vagyon az Templomhoz ragasztva egy magos Kö Torony. Vadnak benne igen régi két Harangok." (Vö. Adorjáni R. közlésével, *KerMagv* (1991) 1/43.) Ez a templom a 20. század elejére annyira elrománosodott, hogy 1802-ben le kellett bontani. Orbán Balázs már csak az emlékezet nyomán tudja lejegyezni, hogy "Ez egyház nagyon szép és régi volt, falait szép fresco festmények boríták..." (Orbán B. I. 120.) Lebontása után a harangokat átvitték a falu közepén épült új templomba. A nagyobbikon levő körirat - O + REX + GLORIAE + VENI + CUM + PACE + "féldombor majuskel" betűformáinak alapján Orbán Balázs az ősi templom építési idejét a 14. század végére gyanítja. Ezt a harangot az I. világháború idején hadi célra elrekvirálták, de aztán a budapesti Weis Manfred lőszergyárból, művészettörténeti becsére való tekintettel, a Magyar Nemzeti Múzeumba került. (Vö. Dávid László: Középkori Udvarhelyszék művészeti emlékei. Buk. 1981, Benkő E. i.m. 210.)

Az *ősi templomot* a Matrix szűkszavú leírásánál bővebben ismerteti Lázár István püspök 1800-ban Szentábrahámon tartott generális vizitációjának a jegyzőkönyve. (Orbán Balázs ezt a leírást valószínű nem ismerte.) Ez szól a "Templom Fundusá"-nak fekvéséről, az azt körülvevő megromladozott kerítésről, a bejárat

cserépfedelű, deszka ajtójú, "Kő Tornác"-áról, "a' Kerítésben... avatag sendely fedél alatt kívül belől kölabakkal megerősítette épült... leomlásra hanyatló Kő Templom"-ról; az ahhoz délről csatlakozó "Kő Torony"-ról, amelyet felirata szerint 1777-ben javítottak "Renovata est haec Turris Anno 1777." Leírják a torony alatti erős zádokfa deszkából "bérlésesen fejes vas szegekkel meg verve" készült erős ajtót; a déli oldali bejárat előtt deszkából épült zsendely fedelű "Tornác"-ot (porticus); a templom négy nagyobb és két kisebb, köztük három ólomkirakás ablakokat. Feljegyzik, hogy a templom piacán és a padok közt a pádimentum deszka; a templomtömb nagyobbik terének (hajó) mennyezete "virágoson festett kazettás"; a kisebbik (szentélyrész) kőboltozatú; a két részt "kőből rakott egész árkus" (diadalív) választja el; alja mellett áll a deszkából készült "prédikáló szék" és felette a "Korona". A mennyezet három feliratos kazettájának szövegei jelezték az 1681. évi nagyobb javítás idejét, rögzítették a patrónus Jakabházi Pál Udvarhelyszék alkirálybírójának a nevét és a történelmi időszakot az Apafi Mihály Erdély fejedelmére vonatkozó szöveg jelezte. A szöszék és a korona felirata pedig az ajándékozó Jakabháziné Török Anna nevét őrizte meg. A prédikáló szék előtt állott az Úr asztala, mellette az éneklőszék (pulpitus), amelyen 1682-öt jelző felirat G. T. eklézsiái rektornak - sajnos csak kezdőbetűivel - nevét őrizte meg. A papi széken kívül a "nemesi rend"-nek külön ülését 1614-ben, 1621-ben és 1637-ben készített "kárpitos székek" biztosították. Leírják a hajó nyugati végében "különböző festékekkel virágzott fenyő deszkából készült kar"-t, amelyből a toronyba egy "ablak formájú lyuk" vezet.

A Templomhegy hajdani középkori templomának helyén a püspöki vizitációs jegyzőkönyv leírása és a terepen tett megfigyelések nyomán a kereszttúri múzeum régésze, Benkő Elek, és munkatársai az 1979 és 1985 közötti években rendszeres ásatást végeztek. A templom földben levő falmaradványainak és a templomtér belsejében különböző mélységben feltárt 176 sír leleteinek alapján megállapították "hogy az 1802-ben lebontott több periódusú templom alatt egy korábbi kisméretű... Szentábrahám legkorábbi (első) kőtemplomának maradványai" feküsznek... "Az első kőtemplom hajóból és félköríves szentélyből állt" (Benkő, i.m. 211.), korát "óvatosan a 12. század elejére keltezzük, nyitva hagyva azt a kérdést, hogy a legelső templom valóban a szóban forgó kőtemplom lehetett, vagy pedig ezt megelőzte egy ennek a helyén emelt faépület." (Benkő, 214.) Az idővel szűknek bizonyult kis kőtemplomot később kibővítették. Az építkezésre - IV. Béla király egy tatárjárás előtti meglelt érme nyomán - "biztosan a tatárjárás után került sor". Ezt az új "támpilléres építményt azonban - analógiák alapján - a 13. század végére, esetleg a 14. század elejére keltezzük"... "A templom ezzel az építkezéssel nyerte el az 1801-es leírásból megismert formáját." (Benkő, 214.)

A 18. század közepétől vezetett kurátori számadáskönyvben 1755-től kezdve majdnem minden esztendőből követhetők a templom kisebb nagyobb javítására vonatkozó tételek, jelezve ezzel annak egyre romosabb állapotát. Az évszázad végére aztán boltozata annyira megroskadt, hogy elkerülhetetlenné vált az új templom építése, amelyhez a falu között megfelelő területet szereztek. Az 1795. évi elszámolási tételeknek legtöbbször, köztük "Az templom építésére fogadott Átsoknak előpénz" adása arról tanúskodnak, hogy megkezdték az új templom építésének előkészítését. 1802-ben a régi templomot lebontják, az anyag jórészenek a felhasználásával hozzákezdenek az új építéséhez. Az 1803-ban tartott vizitáció jegyzőkönyve külön jegyzésben erről így tudósít: "Az Eccl(esi)a új fundusra ex fundamento új templomot kezdett építeni (Kiemelés M. I.) a mely munkának jobb móddal való véghez vitelére a' egész Eccl(esi)a a Consensussából (megegyezés) Curator választatott (Lőrinczi Mihály kurátor mellé segédnek) T. Vas László Uram... (ki) számadolni fog mit percepiált (bevételezett) és hova erogált (adott ki) a' ratiotinans (számadoló) Curator...".

Az új templom építésének kezdetén a csekefalvi filia még Szentábrahámhoz tartozott. De 1804-ben, önállósulni akarván, az Ürmösön 1804-ben tartott zsinat jóváhagyásával 1805-ben levált a matertől. Az építkezés gondjai így teljesen a szentábrahámi hívekre hárultak.

Az 1804-1806. évi számadási tételek nagyságának, tartalmának tanúsága szerint - különböző építkezési anyagok beszerzése, azok szállítási költsége, téglas és cserépvetésért, valamint az ácmestereknek, kőműves palléroknak adott termézetbeni és pénzbeli fizetések stb. - megállapítható, hogy az építkezés java, súlya ezekre az esztendőkre esett. A templom tömbjével egyidőben épült a *torony* is; 1806-ban az erre tett kiadási tételek, a torony körül megkívántatott állások építése, a torony tetejére új gomb és a kupás cserepek felszegezésére hosszú szegek vétele, a kovácsnak a harang felkötéséért fizetett összeg, jelzik, hogy a torony tető alá hozása 1806-ban befejeződött.

Az új templom és torony tömbjének felépítése után még évekig sok kiegészítő munkára volt szükség. 1809-ben deszkakerítést építenek, 1810-ben megcsináltatják az üvegablakokat, 1811-ben elkészítik a templomhajó díszes festésű kazettás mennyezetét, karzatot építenek. 1812-ben közadakozásból megcsináltatják a szószék-koronát, s "az Istentisztelet buzgóbb teljesítése végett Tkts Jakabházi Sámuel urfi egy (használt) orgonát vett 300 M[agyar] forintokkal, melynek megjavítására, romlásainak építésére Ti[sz]t[eletes] Nagy Mózes uram conferált (adományozott) 60 Rhénus (rajnai) forintokat". 1813-ban megépítik a "Templom Tornázt"-át (portikust), s ablakvédő rostélyokat csináltatnak.

A templom építésének kezdeti éveiben az egyházközség minden anyagi erejét erre fordította, s emiatt a régi egyházi épületek szükséges javítása el-elmaradozott. Az 1806-ban tartott vizitáció aztán megállapította, hogy "a' Parochiai egyéb épületek ruinában vadnak", nyomatékosan "committálja" (megbízta) a kurátorokat, hogy "ez hova hamarabb reputáltassék" (vétessék tekintetbe).

Bizonyára volt foganatja a figyelmeztetésnek, és az épületek karbantartását helyel-közzel elvégezték mindaddig, amíg helyettük a falu belterületén másokat építettek. Erre a templom épületének befejezése után belseje kiképzésével egyidejűleg került sor. Ennek megtörténtét az 1814-ben tartott vizitáció jegyzőkönyve örömmel örökítette meg: "A' Templom s' Parochiális Epületek alkalmas karban vagynak, sőt ezen esztendőben épített az Ekklesia a' Papság számára igen jo móddal egy kö házat minden meg kívántatokkal melybe még a T. Pap ugyan bé nem szállott lévén még kevés fogyatkozással az első Ház, de a következő Tavaszszal abba fog szállittatni s ezen Háznak építésében példás szorgalmatossága s' igyekezete a' mint tetzhető ugy ditséretes".

A felépített új, szép templom új padokat is kívánt: 1815-ben száz szál deszkát vásárolnak "templomi székek" csináltatására, s miután 1819-ben elkészítődtek, a régieket eladva az újakat beépítik, s ezt megelőzve a templomot pádi-mentumoztatják.

A templommal kapcsolatban nagyobb munkálatra 1831-ben kerül sor, amikor a vizitáció elrendeli, hogy "a templom záros cinterem közé vétessék, hogy a falait ne rongálják". 1828-ban a harangozónak is házat építenek.

Az 1750-es évektől vezetett kuratori számadáskönyv egynehány kiadási tétele, bejegyzése, Szentábrahám lakóinak *iskoláztatására* is vet némi fényt. A csak tanítókra vonatkozó adatok alapján megállapítható, hogy Szentábrahámon az iskoláskorúak oktatását nem a pap, hanem az ún. "Nationalis Oskolá"-hoz alkalmazott helybeli tanítómester, "Loci Ludy Magister" végezte; 1761-ben Bartha András volt aki a rávonatkozó adatok szerint 1774-ig tanított. A 18. század közepe előtti idők mestereinek kiléte, mivel a Lybellust csak a század közepétől írják - nem ismeretes. A számadások tételei a következő évszázadban többször jeleznek tanítóváltozást, de nevük megemlítése nélkül. A Mester Ház-*ra* költött

kiadások tételeiből az akkori oktatási "intézmény" milyenségére azonban következtethetünk.

A 18. században a mester lakása, miként a papé, az ősi templom közelében volt. A mester lakása egyúttal iskolául is szolgált. Ennek a milyenségről az 1800-ban tartott püspöki Generális Vízitáció aprólékos leírása tájékoztat, mely szerint a ház "tseréfa talpakon fából épült alkotmány, fenyő deszkás ereszszevel (pitvar)... lévén ennek fenyődeszkákkal, fakilintsel és zárral vas sarkakon forgó Ajtaja, melyen bé menvén jobbra hasonló Ajtó szolgáltat bé menetelt a' *Mesteri Lakoház*ba melybe világosságot fa foglalasu két üveg ablakok... botsáttanak, lévén abban paraszt kályhábol rakott tüzelő kementze (cserepes, mázatlan csempékkel)... végiben pedig ezen alkotmánynak vagyon a *Classis*." Bejárata kilincs és zárnélküli, ajtaja deszka, tüzelője hasonló a mester lakában levőhöz, ablakszemei azonban papírból és lantornából (marhahólyag) vannak; berendezések: széles bükkfa asztal, egy hosszú pad, s egy "hitván Fogas". Az ereszből nyílt az "Élés Kamarátska".

A leírt gyatra állapotú Classisban a tanítás váltakozó rendszerességgel és eredményességgel folyt. Az 1789-ben tartott vízitáció jegyzőkönyve arról ír, hogy "A' Nationalis Oskolában levő Gyermekes ditséretes Censust adtanak, azonban Leány Gyermekes nem találtattanak az Oskolában, de mind a' Szülék obligálák (kötelezik) magokat, hogyha szintén az Oskola ház a' sok királyi szolgálat miatt el nem készítettethetett is, de addig a' Mesterség házában fel adgyák mind, a' Visitatio imponállya (parancsolja) mind a Classis Építését, mind addig a' Leányok taníttatását." Kiténik ebből az idézetből, hogy miként vidékünk más helységeiben (pl. Énlakán), úgy itt is a leánykákat, mivel nem épült fel részükre a külön Classis - a szülők nem adták iskolába, és csak a vízitáció rendeletére kötelezik magukat, hogy addig, amíg a Classis felépül, a Mester házába fogják járattani.

Az 1790-ben tartott vízitáció jegyzőkönyvének a megállapításából miszerint "A' Nationalis Oskolában kevés Fiu és Leány Gyermekes találtattak a' marhákkal való járás miatt" kiténik, hogy az előző évben tett figyelmeztetésnek volt némi foganatja, mert ha kevés számban, de már leánykák is jártak iskolába. Az 1791. évi megállapítás is: "A' Oskolában Gyermekes találtattak menegtvén fel alkalmasint profécilatak" (előre haladtak) az iskolálatogatásban némi javulást jelez. Az 1792. évi bejegyzés rövid lakonikus mondat: "In Schola pueri non reperti" (az iskolában gyermekek nem találtak) az oktatás újbóli visszaesését állapítja meg. A 18. századvég és a 19. század első éveiben a fenti tömör megfogalmazást követően az iskoláztatásról nem esik szó; a jegyzőkönyvek legnagyobb részt az egyházközség nagy munkálatai - a romos templom javítása, majd annak lebontása, az új építésének előkészítése - miatt az azokhoz szükséges anyagi alapok és felhasználásuk számbavételére fordítják a figyelmet. Ezeknek a csökkenésével 1803-ban a figyelem ismét ráterelődik az iskolálatogatás elégtelenségére, amiért a vízitáció a szülőket marasztalja el: "A' Oskolában a' Atyák restsége miatt tanuló Gyermekes a' Visitatio nem talált öt személyeken kívül; szorossan intessenek ezért a Szülék kötelességek teljesítésére." Az intelemnek ez esetben megvolt az eredménye, mert 1804-ben a jegyzőkönyv 3. pontja azt írja, hogy "Az Oskolában most felesebb Gyermekes taláttatnának mint a' mult Esztendőben, jól lehet tsak olvasok és initiások (kezdők)..." A mester ezekben az években Koronka Mózes, akinek kiváló tanítási eredményeiről az 1805-ben tartott vízitáció lelkesen így nyilatkozik: "A' Oskolában tanuló szép számbol álló Fiukból és Leányokból álló sereg (tehát sokan) rövid idő alatt kértett tanulásának ditséretes remekeit atták".

Szentábrahám leírt legrégebb iskolája, miként a pap akkori laka, a falu felső végén levő ősi templom közelében volt, s a templom lebontása után azok jó

néhány évig még használatban is maradtak. Az 1808-ban tartott vizitáció jegyzőkönyve aztán megállapítja, hogy "...az Eccl[esi]a bonumaiban nevezetes változás esett... A' Parochiális Fundusok (fekvő jószágok-ingatlanok) t.i. a' Papi és Mesteri lak helyek a' Felső Falu végéről a' most épített Templomhoz közelebbesre tserélte a Eccl[esi]a Tkts Sz[ent] Iváni Sámuel ur Colonialis Sessioval (jobbágy telkek), lévén a' más Fundus vagyon a' Tempomon jóval allol (a Gyagyipatak mellett) *ott lakik az Oskola Mester.* (Kiemelés M.I.) A tanítás továbbra is a régi iskolában folytatódik, ugyanis a kurátori számadás az 1810-es és részben a 20-as évek elején is a parochiális épületek javítására fordított kiadási tételek közt még a "Tanulok Háza" javítására költött összegekről számol. A falunak ezt az *első iskoláját* az 1820-as évek második felének a vége felé hagyhatták fel, következtetve erre az 1826. évi vizitáció jegyzőkönyvéből, melynek meghagyása a tanulóknak Classis létesítését szorgalmazza; 1827-ben pedig elrendelik, hogy amíg Classis lesz a tanító házában, a gyermekeket tanítsa a pap.

A következő évek valamelyikében csak elkészült a Classis, mert 1831-ben a kurátor deszkát vásárolt "a Mesteri Telken levő Classisban készitendő padokra." Ez lett a falu *második iskolája*, amely a század végéig létezhetett. A *harmadik* (állami) *iskolának* építése a 19-20. század fordulója táján történhetett (pontos évét még nem sikerült megállapítani). Ez az iskola 1960-ig működött, amelyben kiváló tanítók sora oktatott, nevelt, köztük az évszázad első felében a legjelesebb, *Tóth Vilmos*, aki 42 évig tartó működésével nemzedékek lelkébe tudta elültetni a szülőföld megtartó erejének hitét, s fel tudta ébreszteni - szolgálatáért - a műveltség megszerzésének szükségességét. Ezt a lelkületet tükrözi - élete mérlegeként - a maga fogalmazta sírverse: "*Születése: adósságvétel. |Élete: kamatfizetés. |Halála: a terhes tőke utolsó betéte, hogy a világon |Nem tartozik semmivel.*"

Az iskolai oktatáson kívül a felnőtt ifjak nyári vasárnapi tanításának "A' Nyári Cathekizationak" ideje Szent György naptól (április 24.) Szent Mihály napig (szeptember 29.) tartott. A tanítás célja az ifjúság hitbeli és erkölcsi megerősítése volt, a lelkész végezte. Az évente tartott vizitációk minden alkalommal számonkérték ezt az oktató-nevelő tevékenységet. A jegyzőkönyvek tanúsága szerint azonban általánosságban rendszertelenül gyakorolták, főképpen a legények. Szentábrahámon a 18. század közepén írni kezdett Lybellusban az 1789-ben protokollált megállapításból első alkalommal ez így tűnik ki: "A' Nyári Cathekizatio a' Leány Ifjúság részéről ditséretesen gyakoroltatott, de a Legényekben igen kevesen jelenének meg a' Marhák körül való nyári legeltetés miatt". A következő évben a jegyző megelégedve csak ennyit írt: "A' nyári Cathekizatio a' Leányokra nézve durált." (!) Az 1806-ban tartott vizitáció a látogatottság helyzetéről bővebben ír: "Az Ifjaknak Nyári Cathekizációjok a' Léányokra nézve gyakoroltatott ugyan, nem pedig a' Legényekre nézve, ilyen okát adván a' Szülei mely szerint mint hogy három Határjok vagyon kénytelenítettnek fiaikat Barmaik pásztorlására fordítani és szükségképpen kényszeríteni".

A nyári tanítás látogatottságának javításáért a Generális Vizitációk is adnak ki jegyzőkönyvbe foglalt rendeleteket. Lázár István püspök a Szentábrahámon 1800-ban tartott vizitációja alakalmából elrendeli, hogy az engedetleneket jelentsék az egyházi főfelügyelőségek.

A szentábrahámi népnek a művelődés iránt tanúsított magatartását értékeli az 1909-ben kiadott "Udvarhelyvármegye földrajza" c. "vezérkönyv" is: "A község lakossága tanulni vágyó törekvő nép, mely az érdekesebb községek közé emelte a helységet, honnan több tanult ember került ki".

A faluhoz kötődő jelesebb személyiségek közé tartozik az itt született *Augusztinovich Pál* (1763-1837), aki egyszerű papi család gyermekeként a főkirályi tanácsossáig emelkedett, s aki az unitárius egyház főgondnokaként a

Szeben melletti ladamosi birtokát, továbbá könyvtárát, értékpapírjait végrendeletileg egyházunkra hagyta. (Vö. Ferencz József Unitárius kistükör. Kvár. 1930.)

Az 1848-49-es szabadságharcnak elvesztése után szervezkedő Makk-féle összeesküvésnek vidékünköröli résztvevője volt *Vas Miklós*; sírja a nevét viselő Vas-kertben őrzi emlékét.

Szentábrahám újabbkori neves személyisége volt az itt 1846-ban született, s katonai pályára lépett *Lőrinczi Dénes*, aki "Töretlen szorgalma, vasakarat, józan székely esze, nemesen katonás magatartása minden akadályon diadalmaskodott, s az egyszerű székely család sarjának sikerült az, ami magyar ifjúra nézve szinte a lehetetlenséggel volt határos... 1871. november 1-től, amikor hadnagyi rangot kapott, 1914 november 1-ig (43 éves szolgálat alatt) a tényleges altábornagyságig emelkedett". Nyugalomba vonulása után az egyházi életben is, mint a kereszttúri egyházkör felügyelő gondnoka nevezetes szerepet játszott. "Élénk figyelemben részesítette a kereszttúri unitárius gimnáziumot... s ennek javára... tekintélyes összegnek mondható alapítványt is tett." Gyarapította az iskola könyvtárát is. Nyugalomba vonulása után szülőfalujában, majd Székelykeresztúron élt. Szülőfaluja egyházának értékes klenódiумokat adományozott. Áldásos életét Székelykeresztúron fejezte be, Szentábrahámon lelt végső nyughelyet. Életrajzát az Unitárius Közlöny 1921. évi kötetében a 122-124 oldalakon írta meg Péter Lajos kereszttúri főgimnáziumi tanár.

9. MAGYARANDRÁSFALVA

A Gagy-vize középső folyása mentén Szentábrahámon felül fekszik - határa kiterjedését és települése nagyságát tekintve - a völgy legkisebb faluja Magyarandrásfalva. Közigazgatásilag Szentábrahám községközpontjához tartozik. Nevének legrégebb írott alakja a Székely Oklevéltárban közölt okmányokban *Andrasfalwa* (1567), *Andrasfalua* (1591); később a Partiumban levő Románandrásfalvától (Sacel) való megkülönböztetésért *Magyarandrásfalva*-nak nevezték el. Hivatalos román neve *Andreeni*.

A mai falucska létét megelőző idők *történetének* nyomait a székelykeresztúri múzeum volt munkatársa, Benkő Elek az 1980-as évek elején kutatta. Régészeti terepjárásai során a falu belterületén késő középkori (a 14. századtól a 17. századig keltezhető), a határ Fülöp-kert nevű területén őskori, a Tanorokban őskori és gót, a Temető területén kora népvándorláskori és dákkori edénytöredékeket talált, amelyek e völgyszakaszban is az említett történelmi korok embe-reinek nyomait jelzi.

A falucska lakosságának egykori *lélekszámára* vonatkozóan az 1720-1721. évi Mária Terézia korabeli, adóztatás céljából végzett összeírás ad némi támpontot a 8 nyilvántartásba vett háztartással, amelyekben, a korra szokásos öt fővel számolva, mintegy 40 fő lakhatott, s a meg nem adóztathatókkal együtt érhet-e el az 50-60 körüli lélekszámot. A 18. század utolsó negyedére ez a lélekszám az 1786-1787-ben végzett első magyar népszámlálás pontos adatai szerint megkét-szereződött: a felvett 23 ház 27 családjában összesen 112 lélek élt, 65 férfi és 52 nő nembéli. A férfi nembéliek közül 10 nemes volt, 7 paraszt, 5 paraszt és polgár örököse, 17 zsellér és 4 egyéb kategóriájú; a 21 férfi "sarjadék" korcsoportjába a 12 éves korig 17, a 13-17 évesekhez 4 gyermek tartozott. Nyolc évtized múlva 1867-1868-ban *Orbán Balázs* elkészíti a Székelyföld népességének lélekszámát felmérő statisztikáját. Ebben Magyarandrásfalva már 155 lélekkel van nyilvántartva; felekezeti megoszlás szerint 83 unitárius, 57 református, 12 r. katolikus és 3 görög c. vallású. Az 1900-ban tartott népszámlálás adataiból a lakosság lélekszámának további gyarapodása állapítható meg: a 43 házban felvett 197 fővel a falu a történelme folyamán a legnagyobb lélekszámot érte el. Felekezeti megoszlásukban az Orbán Balázs adataihoz viszonyítva az unitáriusok száma 145 főre

növekedett, a reformátusoké 45 főre csökkent, s volt még hat r. katolikus. A 197 lélek korcsoport szerinti megoszlása itt is a székely falvak korabeli kiegyensúlyozott népesedési képet szemlélteti: gyermekek száma 14 éves korig 81 (41%), a 15-19 éves ifjaké 13 (6,5%), a 20-59 éves fenntartó rétegé 84 (42,4%), és a 60 éven felüli öregeké 19 (9,7%). Az első világháborút követő idők új körülményei közt a lakosság lélekszáma csökkenni kezdett: az 1930. évi népszámlálás 128 főt vesz nyilvántartásba, a legutóbbi, 1992 decemberében tartott is csak 150 fővel számol; az unitáriusok szám 90 körüli, a reformátusoké mintegy 55-60 lélek.

A falu lakossága *társadalmi szerkezetének* néhány vonatkozásáról a Székely Oklevéltár régebbi és újabb kötetében olvasható okmányok adnak valamilyen tájékoztatást. A legrégebb adat 16. századbéli, 1566 előttről datálódik. Az okmány azoknak az udvarhelyszéki lófőknek a nevét örökíti meg, akik II. János király (János Zsigmond) hadában híven szolgáltak. A még akkor csak Andrásfalvának nevezett faluban 3 nemes: Molnos Péter, Fülöp János, Szentkirályi Gergely és egy gyalogos Kedei Imre neve van feltüntetve. Udvarhelyszék 25 dénáros adójának 1567-ben kelt összeírásai jegyzékében csak egy lófő portát vesznek fel. A 16. század végéről, 1597-ből egy peres ügyvel kapcsolatban még ismeretes Pálfi András nemes neve. A ma élő Fodor Béla birtokos nagyanyja Pálfi Rákhel ennek a családnak a leszármazottja volt, aki családi hagyományként őrizte, hogy a falu, Andrásfalva, a nevét ennek a 16. században élt Pálfi Andrásnak a neve után kapta; a falu akkori lakói a Pálfi családnak voltak a jobbágysai. A Pálfi családból a 17. század elején még Pálfi Jánosnak és két fiának, Jánosnak és Danielnek a neve ismeretes, akiket 1609-ben "Báthory Gábor az országos nemesek sorába emelte". (Vö. Benkő E. i.m. 107.) A 19. században tartott katonai szemlék (lustrák) sorában az 1721-ben tartottnál Andrásfalván egy nemest és 9 primipilust (lófőt) jegyeznek.

A falu múltbeli *társadalmi rétegződésére* vonatkozó néhány - az előbbieken ismertetett - adat mellett az átfogóbb társadalmi képének megalkotásához Egyed Ákosnak a székely székek falvaiban élt jobbágy- és szellércsaládok számára az 1614 és 1848 közötti változását szemléltető táblázatai tájékoztatnak. A 2-ik, Udvarhelyszék falvait tartalmazó táblázatban Andrásfalván 1614-ben 4 jobbágy és 7 zsellér, összesen 11 család, 1750-ben 9 jobbágy és 3 zsellér, összesen 12 család élt; ezeknek száma 1848-ra 3 jobbágycsaládra csökkenve jelzi azt az általános székelyföldi állapotot, amelyben a nagybirtok itt sem tudott a kisbirtokokon felülkerekedni. (Vö. Egyed Ákos: Falu, város, civilizáció. Buk. 1981. 106. és 2. táblázat, 109.)

Az egykor csak Andrásfalvának nevezett falucska régi *gazdálkodási módjáról* a 16. századot megelőző időből az elérhető források nem szólnak. A 16. századból azonban már van olyan írásos adat, amelyből a *kétfordulós* ugarhagyó határhasználati forma meglétére következtethetünk. Egy 1597-ben kelt peres iratban a falut körülvevő, termést védő kerítés rendbetételével kapcsolatban "Vetés kert"-ről, a kétfordulós határ kétévenként művelésre, termőre forduló részéről szólnak. (SzOkl. u.s II. 353.) 17. századi adatot közöl Szabó T. Attila után Benkő Elek is 1693-ból, amely a falu délre eső "Kede fel fordulós" határrész megnevezésével a kétfordulós határnak a falutól délre fekvő egyik fordulójára utal. (Vö. Benkő E. i.m. 107.)

A 18. században még ebben a határhasználati formában gazdálkodnak. A kétfordulós határnak ebben az időben kialakított termelési ágazatairól és azok területének a korabeli mértékek szerinti kiterjedéséről szintén Mária Terézia idejében, az 1720-1721-ben készített felmérés tájékoztat. Eszerint a falu határából (ennek kiterjedését nem jelölik) 57 köblös (kb. 39 kat. hold) területet szántóként és 9 "kaszás" (kb. 7 kat. hold) területet rétként műveltek.

A falu népe, hogy melyik században és annak melyik évében térhetett rá a *háromnyomásos* földhasználati rendszerre, nem tudjuk. Feltehető azonban, hogy amikor a szomszédos Szentábrahám határán 1776-ban a vidéken elsőként rátérnek erre a haladotabb földművelési rendszerre - tekintve, hogy ott andrásfalvi nemesi birtokok is voltak - a 16. század végén vagy legkésőbb a 20. század elején itt is megvalósítják.

A falu határának kiterjedését, művelési ágazatait, azok nagyságát *Kozma Ferencz* 1879-ben készített statisztikája szemlélteti. A határ kiterjedése 600 kat. hold, ebből szántó 218, rét és kert 207, legelő 79, erdő 72 és terméketlen 24 kat. hold. A lakosság - a legelőt és az erdőt kivéve - a háromfordulós rendszerben gazdálkodott a kollektivizálásig.

Andrásfalva középkori *egyházi kapcsolatában* Csekefalvával és Gaggyal együtt az 1333-ban már önálló egyházként számontartott Szentábrahám anyamegyéhez tartozott. (Orbán B., I. 120.) A falu unitárius lakossága a reformáció utántól tartja ezt a kapcsolatot; a református hívek viszont a csekefalvi református egyházhoz kapcsolódtak.

A hajdani unitárius leányegyház patrónusa a 18-19. század fordulója táján Pálfi Antalné birtokos volt. Az egyháztámogató hagyomány a ma élő leszármazottakban is él. Az egykori Pálfi Rákhel unokája Fodor Béla, a régi kúria jelenlegi birtokosa a templomépítésre készülő unitáriusoknak telkéből templomhelyet adományozott. (Folytatjuk)

KEDEI MÓZES

ANGLIAI ÉLMÉNYEK (2. rész)

Az intézeten kívül először a Manchestertől 8 km-re levő Gee Cross-i Hyde Chapelben prédikáltam. A liturgiát dr. Leonard Smith principális vezette. Beszédem címe "Istenországa tibennetek van", melyben megszenvedett életünkről, összetartozásunk kötéseiről és reménységünkről beszéltem, arról, hogy a Nyugat segítségével sikerül majd Kelet-Európában is az életet demokratikusabbá és emberhez méltóbbá tenni.

Istentisztelet után a gondnok mondotta: "Ezeket hallva döbbsentem rá arra, hogy mi mennyire szerencsések vagyunk, amiért az élet nem próbált meg úgy, mint önöket. Az a gondolat is belém nyillalt, hogy mi is felelősek vagyunk az önök szenvedéseieért".

A principális apósa, Joan édesapja elmondotta, hogy ő még emlékszik egy nyurga, barna, félrefésült hajú fiatalemberre, akit Balázs Ferencnek hívtak, aki biciklivel többször megkereste egy nyáron. Éle-e még, kérdezte. Elmondtam, hogy rég meghalt, még 1937-ben, nagyon fiatalon, de szelleme él és hat ma is egyházunkban; ő azon kevesek egyike volt, akiket nem lehet eltemetni, akik makacsul nőnek a rohanó időben.

A templomban mintegy 120-130-an lehettek, köztük gyerekek és fiatalok is. Ez a szám nagyon jónak mondható, ismerve az angol egyházi viszonyokat. A szekularizáció és a gazdasági jólét eredményeként az egyházi élet a mélypontra került. Az államegyház, az anglikán, még a többinél is súlyosabb válságon megy